ANαliZA

časopis za kritično misel

Letnik 6, številka 3, januar 2003 · ISSN 1408-2969

REFORMIRANA EPISTEMOLOGIJA

Alvin Plantinga

Teizem, ateizem in racionalnost

prevedel Gorazd Andrejč

Citiranje: Alvin Plantinga, »Teizem, ateizem in racionalnost«, *Analiza: časopis za kritično misel* 6, št. 3 (2002): 89–95.

Prevod. Licenca Creative Commons, ki velja za arhiv revije, za prevode ne velja; pravice izvirnika pripadajo njegovim imetnikom.

Izdajatelj: Društvo za analitično filozofijo in filozofijo znanosti, Ljubljana.

Elektronska različica je bila leta 2026 rekonstruirana iz izvirnih stavnih datotek in preverjena s tiskano izdajo. Številke strani ustrezajo tiskani izdaji; prelomi strani znotraj prispevka se lahko nekoliko razlikujejo.

Alvin Plantinga
prevedel Gorazd Andrejč

TEIZEM, ATEIZEM IN RACIONALNOST*

Ateološki ugovori prepričanju, da obstaja takšna oseba, kot je Bog, se pojavljajo v mnogih oblikah. Obstajajo, denimo, znani ugovori, da je teizem nekako nekoherenten; da je nezdružljiv z obstojem zla; da je to hipoteza, ki ni dobro potrjena z dokazi ali pa, da dokazi potrjujejo nasprotno; da je moderna znanost nekako vrgla senco dvoma na teizem in podobno. Druga vrsta ugovarjalca pa ne trdi, da je teizem nekoherenten ali neresničen ali najverjetneje neresničen (za tak zaključek je namreč najti zelo malo takega, čemur bi lahko rekli dobri argumenti), temveč da je verovanje v Boga na nek način nerazumno ali iracionalno, četudi bi bilo takšno prepričanje resnično. Tu imamo, kot okras sredi mize, *evidencialistični* ugovor teističnemu prepričanju. Trditev je ta, da niti en teistični argument – ne deduktivni, induktivni ali abduktivni – ni uspešen; zato v najboljšem primeru obstajajo zgolj nezadostni dokazi za Božji obstoj. Toda potem je prepričanje, da obstaja taka oseba, kot je Bog, na nek način intelektualno neprimerno – nekako neumno ali iracionalno. Nekdo, ki bi bil brez dokazov prepričan, da obstaja liho število rac na svetu, bi verjel v to neumno ali iracionalno; enako naj bi veljalo za nekoga, ki sprejema verovanje v Boga brez dokazov. S tega stališča torej za nekoga, ki sprejme verovanje v Boga, a za to nima dokazov, velja, da – razumsko govoreč – nekako ni namazan z vsemi žavbami. Med tistimi, ki so ponudili ta ugovor, so Antony Flew, Brand Blanshard in Michael Scriven. A morda je bolj pomembna ogromna ustna tradicija: ta ugovor teizmu se širi praktično po vsakem večjem univerzitetnem kampusu v ZDA. Podpiral ga je tudi Bertrand Russel. Nekoč ga je nekdo vprašal, kaj bo odvrnil, če se bo po smrti znašel pred Bogom in bo vprašan, zakaj ni bil veren. Russellov odgovor: "Rekel bi 'ni bilo dovolj dokazov, Bog! Ni bilo dovolj dokazov.'" Ne vem ravno, kako bi Bog sprejel ta odgovor; kar hočem reči, je le, da je vključno z mnogimi drugimi tudi Russell odobraval evidencialistični ugovor teističnemu prepričanju.

Kaj natančno trdi ta ugovarjalec? Trdi, da je teist brez dokazov iracionalen ali nerazumen; toda kakšne vrste je omenjena lastnost, s katero evidencionalist opisuje teista? Kakšna pa je lastnost, ki jo pripisuje takemu teistu, ko ga tako opisuje? Kaj točno, ali vsaj približno, ima v mislih, ko trdi, da je teist brez dokazov iracionalen? Kaj vidi kot problem pri tovrstnem teistu? Lahko rečemo, da se ta ugovor pojavlja vsaj v dveh oblikah. Prav tako obstajata vsaj dva ustrezajoča smisla ali pojmovanji besede "racionalnost", ki se ju da najti "v

* Prevedeno po Plantinga, A., "Theism, Atheism, and Rationality", online papers, http://philofreligion.homestead.com/Plantingapage.html.

bližnjem grmovju". Po prvem od teh je teist, ki nima dokazov, prekršil neke vrste intelektualno ali kognitivno dolžnost. Ravnal je v nasprotju z dolžnostjo, ki mu jo morda narekuje družba ali njegova lastna narava, saj je bitje, ki je sposobno doumeti trditve in imeti prepričanja. Obstaja dolžnost ali nekaj podobnega dolžnosti, da svoja prepričanja uravnavamo v sorazmerju z močjo dokazov. Tako je pomembna lastnost racionalne osebe po Johnu Locku ta, da "se ne ukvarja z nobeno propozicijo z večjo gotovostjo, kot to jamči dokaz, na katerem je zgrajena", po Davidu Humu pa: "Moder človek uravnava svoja prepričanja v sorazmerju z dokazi."

V devetnajstem stoletju najdemo W. K. Clifforda (William James ga je poimenoval "izvrsten *enfant terrible*"), ki je vztrajal pri trditvi, da je sprejeti prepričanje, za katero imaš nezadostne dokaze, pošastno, nemoralno ali celo nevljudno:

> "Kdor bi si rad glede tega zaslužil pohvalo od svojega kolega, mora varovati čistost svojega prepričanja z doslednim fanatizmom ljubosumne pazljivosti, da le-to ne bi kdaj slučajno počivalo na nevrednem predmetu in staknilo madež, ki ga ni mogoče nikoli izbrisati." (Clifford, 1879: 183)

Potem pa dodaja:

> "Če je bilo prepričanje sprejeto na podlagi nezadostnih dokazov, je užitek ob tem prepričanju ukraden. Ne le, da nas vara s tem, ko nam daje občutek moči, ki je v resnici nimamo, temveč je grešno, ukradeno navkljub naši dolžnosti do človeštva. Ta dolžnost je, da se varujemo takšnih prepričanj kot kuge, ki lahko v kratkem zagospodari našemu telesu in se razširi po mestu." (Clifford, 1879: 183)

In končno:

> "Če povzamem: vedno, kjerkoli in za kogarkoli je napačno verjeti karkoli na podlagi nezadostnih dokazov." (Clifford, 1879: 183)

(V teh navedkih ni težko zaznati tona "robustnega patosa" v teh vrsticah, ki ga Cliffordu pripisuje James.) Po tem pojmovanju teisti brez dokazov – denimo moja pobožna babica – zanemarjajo svoje epistemične dolžnosti in zaslužijo našo grajo in neodobravanje. Če, denimo, Mati Tereza nima argumentov za svoje verovanje v Boga, je razkrinkana kot neke vrste intelektualna libertinka – kot oseba, ki ravna v nasprotju s svojimi intelektualnimi dolžnostmi in si zasluži ukor in morda celo disciplinski ukrep.

Ideja, da obstajajo intelektualne dolžnosti ali obveznosti, je sicer težavna, a ne nesprejemljiva; tu je vsekakor ne mislim spodbijati. Toda manj sprejemljivo je predlagati, da naj bi ali bi lahko ravnal v nasprotju s svojimi intelektualnimi dolžnostmi, če sem brez dokazov prepričan, da obstaja takšna oseba, kot je Bog. Prvič, moja prepričanja v glavnem niso pod mojim nadzorom. Če mi, denimo, ponudiš milijon dolarjev, da bi nehal biti prepričan, da je Mars manjši od Venere, nimam nobenih možnosti, da bi pobral nagrado. Enako velja za naše verovanje v Boga: tudi če bi si želel, se tega prepričanja ne bi mogel kar tako znebiti – razen,

če bi morda bil pod vplivom močnih drog, ki povzročijo komo. (V vsakem primeru ne moremo ničesar storiti neposredno; a morda obstajajo nekakšni režimi, ki bi v primeru, če bi jim vestno sledil, povzročili, da ne bi več sprejemal verovanja v Boga.) In drugič: zdi se, da ni razloga za mnenje, da imam takšno dolžnost. Zagotovo nisem dolžan, da bi imel dokaze za *vse*, o čemer sem prepričan; to ne bi bilo mogoče. Toda zakaj potem predpostavljati, da imam obveznost sprejeti verovanje v Boga le, če sprejemam druge propozicije, ki služijo kot dokazi zanj? To nikakor ni samorazvidno ali preprosto očitno, izjemno težko pa je uvideti, kako za to najti prepričljiv argument.

V vsakem primeru pa menim, da lahko evidencialistični ugovarjalec ubere bolj obetajočo pot. Lahko trdi – ne, da je teist brez dokazov prekršil neko epistemično dolžnost (saj si nenazadnje morda ne more pomagati), temveč da je teist na nek način intelektualno pomanjkljiv ali izkrivljen. Vzemimo nekoga, ki je prepričan, da je Venera manjša od Merkurja – a ne zato, ker ima za to dobre dokaze, temveč zato, ker je to prebral v stripu in vedno verjame, kar v stripu prebere. Ali pa vzemimo nekoga, ki je o tem prepričan na podlagi nezaslišano slabega argumenta. Morda ne obstaja nobena dolžnost, ki bi jo ta kršil, toda njegovo intelektualno stanje je nekako defektno. Kaže neko nezadostnost, hibo ali nekakšno intelektualno disfunkcijo. Morda je podoben nekomu, ki ima vnetje sklepov ali astigmatizem ali pa je čezmerno neroden. Morda pa evidencialističnega ugovora ne gre razložiti kot trditve, da teist brez dokazov krši nekatere intelektualne dolžnosti, ampak da je namesto tega podvržen neki intelektualni nezadostnosti. Teist brez dokazov, bi lahko rekli, je intelektualni invalid.

Druga, a podobna alternativa pa bi lahko bila ideja, da je teist brez dokazov v neke vrste iluziji – in to v takšni vseobsegajoči iluziji, ki je okužila večino človeštva v večini dosedanjega časa. Tako je, denimo, Freud videl religiozne predstave oziroma prepričanja kot:

> "... iluzije, izpolnitve najstarejših, najmočnejših, najnujnejših želja človeštva." (Freud, 1996: 34)

On vidi teistično prepričanje kot izpolnitev želja. Ljudje so paralizirani in šokirani ob igrokazu silnih in neosebnih sil narave, ki krojijo našo usodo in se ne zmenijo in ne upoštevajo ne nas ne naših želja ne potreb; zato si ljudje izmislijo nebeškega očeta vesoljnih razsežnosti, ki v dobroti, ljubezni in moči presega naše zemeljske očete. "Religija", pravi Freud, "je obča človeška prisilna nevroza", in usojeno ji je, da izgine, kadar se ljudje naučijo soočiti z realnostjo, tako, kakršna je, in ko se uprejo nagnjenju, da jo uredijo tako, da bi ustrezala našim fantazijam.

Podobna čustva ponuja Karl Marx:

> "In sicer je religija samozavedanje in samoobčutenje človeka, ki se ali še ni pridobil ali pa se je že zopet izgubil. Toda *človek*, to ni nikakršno abstraktno bitje ... Človek, to je *svet človeka*, država, družba. Ta država, ta družba, producirata religijo, *sprevrnjeno zavest sveta* zato, ker sta *sprevrnjen* svet ... Religija je vzdih ogrožene kreature, čustvo brezsrčnega

> sveta, kot je tudi duh brezdušnih razmer. Religija je opij ljudstva." (Marx & Engels, 1977: 191-192)
>
> "Odprava religije kot iluzorne sreče ljudstva je zahteva njegove dejanske sreče. Zahteva, da se odrečeš iluzijam o svojem stanju, je *zahteva, da se odrečeš stanju, ki potrebuje iluzije*." (Marks & Engels, 1977: 192)

Bodite pozorni na to, da Marx tukaj govori o *sprevrnjeni* zavesti sveta, ki jo je ustvaril sprevrnjen svet. To sprevrnjenje pravilnega ali pravega ali naravnega stanja je nekako povzročil nezdravi in sprevrnjeni družbeni red. Iz Marxove in Freudove perspektive je teist podvržen neke vrste kognitivni okvari, nekemu pomanjkanju kognitivnega in emocionalnega zdravja. To bi lahko izrazili tudi takole: teist je prepričan o tem, o čemer je prepričan, zgolj zaradi moči te iluzije, tega sprevrnjenega živčnega stanja. Je nor v etimološkem smislu te besede; je nezdrav. Lahko bi rekli tudi, da njegove spoznavne sposobnosti ne delujejo pravilno – ne delujejo tako, kot bi morale. Če bi namreč njegove spoznavne sposobnosti delovale pravilno, delovale tako, kot bi morale, ne bi bil pod urokom te iluzije. Namesto tega bi se soočil s svetom in z našim mestom v njem z jasnim zavedanjem in razumevanjem, da smo sami v svetu in da mora biti vsaka tolažba in pomoč, ki bi jo naj prejeli, naš lasten izum. Ni nobenega Očeta v nebesih, h kateremu bi se lahko obrnili in ni nobene prihodnosti po smrti razen razpadanja ("Ko umremo, strohnimo," pravi Michael Scriven v eni od tistih svojih izjav, ki si jih je lažje zapomniti).

Teist, kajpada, verjetno ni najbolj navdušen nad zamislijo, da bi naj trpel spoznavno pomanjkljivost in da je v neke vrste iluziji, ki je zelo razširjena in običajna za človeško stanje. Morda se sicer najde kak liberalni teolog, ki je vnet za novosti in se je pripravljen – kolikor je le mogoče – prilagoditi sodobnemu sekularizmu, ki bi takšno zamisel sprejel; toda teist ne gleda na samega sebe kot na žrtev spoznavne pomanjkljivosti. V resnici je zelo verjetno, da vidi čevelj na drugi nogi; utegne biti nagnjen k razmišljanju, da je ateist tisti, ki je na podoben način žrtev določene iluzije, nekega noetične okvare, žrtev nesrečnega in nenaravnega stanja z obžalovanja vrednimi noetičnimi posledicami. Na ateista bo gledal kot na žrtev *greha* na svetu – njegova lastnega ali pa greha drugih. Po *Pismu Rimljanom* je nevera rezultat greha; izvira iz truda, da bi se "s krivičnostjo dušilo resnico". Kot trdi Jean Calvin, nas je Bog ustvaril z vzgibom ali nagnjenjem, da vidimo Njegovo roko v svetu okoli nas; "čut za božanstvo", pravi, "je zapisan v srcih vseh nas". Nadalje pravi:

> "Zares, sprevrnjenost brezbožnih, ki se ne morejo – čeprav se divje borijo – osvoboditi Božjega strahu, je obilno pričevanje, da je njegovo prepričanje, namreč da Bog obstaja, naravno vrojeno v vse ljudi in je globoko zakoreninjeno v samem bistvu človeka ... Iz tega sklepamo, da to ni nauk, ki bi se ga najprej morali naučiti v šoli, temveč nauk, ki ga vsak od nas pozna že od materinega trebuha dalje in katerega sama narava ne dopušča nobenemu človeku, da bi ga pozabil." (Calvin, 1960: 43-44)

Če na svetu ne bi bilo greha, trdi Calvin, bi ljudje verovali v Boga v enaki meri in z enako naravno spontanostjo kot pri našem prepričanju o obstoju drugih oseb ali

zunanjega sveta ali preteklosti kot take. *To* je *naravno* človekovo stanje; verovanje v Boga se mnogim od nas utegne zdeti težko ali nesmiselno zaradi našega sedanjega nenaravnega grešnega stanja. Dejstvo je, misli Calvin, da je nekdo, ki ne veruje v Boga, v epistemično pomanjkljivem položaju – približno tako kot nekdo, ki ne verjame, da obstaja njegova žena, ali pa misli, da je njegova žena inteligentno skonstruiran robot, ki nima misli, občutkov ali zavesti. Vernik torej postavlja Freuda in Marxa na glavo. Trdi, da je to, kar ta dva vidita kot bolezen, v resnici zdravje, in to, kar vidita kot zdravje, v resnici bolezen.

Očitno je to nestrinjanje v končni fazi ontološko ali teološko ali metafizično. Tukaj lahko opazimo ontološke in v končni fazi religiozne korenine epistemološke razprave o racionalnosti. Kaj boste šteli za racionalno, je vsaj v tem smislu odvisno od vašega metafizičnega in religioznega stališča. Je odvisno od vaše filozofske antropologije. Vaš pogled na to, kakšne vrste bitje je človek, bo v celoti ali vsaj delno določal vaše poglede na to, kaj je za človeka racionalno ali iracionalno biti prepričan; ta pogled bo določal, kaj štejete za naravno ali za normalno ali za zdravo glede prepričanj. Zato se spor o tem, kdo je racionalen in kdo iracionalen ne more rešiti zgolj na podlagi epistemoloških premislekov, saj to v temelju ni epistemološki, temveč ontološki ali teološki spor. Kako lahko vemo, kaj je za človeka zdravo biti prepričan, če ne vemo ali nimamo nobenega pojma o tem, kakšne vrste bitje je človek? Če mislite, da je človek ustvarjen od Boga po božji podobi ter z naravno tendenco, da vidi božjo roko v svetu okrog nas, z nagnjenjem, da prepozna dejstvo, da je bil ustvarjen in da je zavezan svojemu stvarniku, ki mu dolguje čaščenje in zvestobo, potem seveda verovanja v Boga ne boste imeli za manifestacijo pobožnih želja ali kakršne koli druge vrste hibe. Potem je to mnogo bolj podobno čutni zaznavi ali spominu, čeprav v nekem smislu mnogo bolj pomembno. Če pa po drugi strani mislite, da je človek produkt slepih evolucijskih sil, če mislite, da Boga ni in da so človeška bitja del vesolja, ki je brez Boga, potem se boste nagibali k temu, da bi sprejeli stališče, po katerem je verovanje v Boga neke vrste bolezen, ki morda nastane zaradi "skisanja" možganov.

Torej ima nestrinjanje o tem, kdo je zdrav in kdo bolan, teološke ali ontološke korenine in ga je treba reševati (če se ga sploh da rešiti) na tej ravni. Na tem mestu bi rad predstavil razmislek, za katerega menim, da govori v prid teističnemu pogledu na to vprašanje. Kot sem pravkar predstavil to zadevo, govorita tako teist kot ateist o nekakšnem nepravilnem delovanju; o stanju, ko kognitivne sposobnosti ali "oprema" ne delujejo pravilno, ko ne delujejo tako, kot bi morale. Toda, kako naj to razumemo? Kaj to pomeni, da nekaj pravilno deluje? Ali ni v ideji pravilnega delovanja nekaj zelo problematičnega? Kdaj moje kognitivne sposobnosti delujejo pravilno? Kdaj naravni organizmi, na primer drevo, dobro, pravilno delujejo? Ali ni pravilno delovanje relativno glede na naše cilje in interese? Krava pravilno deluje takrat, ko daje mleko; vrtna greda je takšna, kot mora biti, ko kaže bujno rast rastlinstva, za katerega želimo, da bi uspevalo. Torej je očitno, da je pravilno delovanje odvisno od naših ciljev in interesov. Kar pa zadeva samo naravo: ali ne deluje riba, ki razpada na kupu koruze, prav tako dobro kot tista, ki srečno plava in lovi manjše ribice? Kaj bi

torej lahko pomenilo to, da govorimo o "pravilnem delovanju" naših kognitivnih sposobnosti? Neki segment realnosti – organizem, del organizma, ekosistem, vrtna greda – "deluje pravilno" le glede na vrsto okvirja, ki ga vsiljujemo naravi – mreže, ki vsebuje naše cilje in interese.

S teističnega stališča pa ni ideja pravilnega delovanja naše kognitivne opreme nič bolj problematična kot, na primer, ideja pravilnega delovanja Boeinga 747. Nekaj, kar smo sestavili – sistem za ogrevanje, vrv, pospeševalnik – deluje pravilno, kadar deluje tako, kakor je bilo mišljeno, da deluje. Moj avto deluje pravilno, če deluje tako, kot je bilo mišljeno, da naj bi deloval. Hladilnik deluje pravilno, če hladi oziroma dela to, za kar je bil načrtovan, da naj bi delal. Mislim, da je to v samem bistvu ideje pravilnega delovanja. Po teističnem nauku smo bili ljudje, podobno kot vrvi in pospeševalniki, načrtovani; bili smo ustvarjeni in načrtovani od Boga. Zato ima teist lahek odgovor na ustrezen niz vprašanj v zvezi s tem: Kaj je pravilno delovanje? Kaj pomeni, da moje kognitivne sposobnosti pravilno delujejo? Kaj je napačno kognitivno delovanje? Kaj pomeni naravno delovati? Moje kognitivne sposobnosti delujejo naravno takrat, ko delujejo tako, kot je Bog načrtoval, da bi delovale.

Po drugi strani pa nam ateološki evidencialistični ugovarjalec, če trdi, da je teist brez dokazov iracionalen in če tolmači pojem iracionalnosti v smislu popačenja ali napačnega delovanja, dolguje pojasnitev tega pojma. Zakaj misli, da je teist na nek način disfunkcionalen, vsaj na tem področju svojega življenja? Še bolj pomembno vprašanje je, kako razume napačno delovanje? Kako vidi napačno delovanje in nasprotje le-tega? Kako pojasnjuje idejo pravilnega delovanja nekega organizma ali določenega organskega sistema ali dela organizma, ki tako deluje? Kakšno pojasnitev daje temu? Na pravilno delovanje moje noetične opreme verjetno ne more gledati, kakor da deluje tako, kot je bila načrtovana, da bi delovala; kako torej utegne gledati nanj?

Na misel prideta dve možnosti. Prvič, morda ima v mislih pravilno delovanje kot *delovanje na način, ki nam pomaga doseči naše cilje*. V tem smislu lahko trdi, da si za naša telesa zamišljamo, da delujejo pravilno, da so zdrava, kadar delujejo tako, kot si želimo, da bi delovala, ko delujejo tako, da nam omogočajo početi tiste vrste stvari, ki jih hočemo početi. To pa v pričujočem kontekstu kajpada ne bo obetajoče; kajti, čeprav bi morda bilo ateološkemu ugovarjalcu ljubše, da bi naše kognitivne sposobnosti delovale na način, ki ne bi povzročil v nas verovanje v Boga, tega seveda ne moremo reči za teista. Če ga vzamemo tako, se ugovor ateološkega evidencialista ne kaj dosti razlikuje od predloga, da bi ateologu pač bilo ljubše, če ljudje ne bi verjeli v Boga brez dokazov. To bi bila avtobiografska pripomba o njem samem, ki bi imela tak pomen, kakršnega si takšne pripombe običajno zaslužijo v filozofskem kontekstu.

Druga možnost: pravilno delovanje in sorodne pojme je treba pojasniti v okviru sposobnosti pospeševanja preživetja bodisi na ravni posameznika bodisi vrste. Tukaj ni prostora, da bi o tem povedali kaj več, vendar je takoj očitno vsaj to, da bi nam ateološki ugovarjalec potem dolgoval argument za sklep, da je za verovanje v Boga res manj verjetno, da bo prispevalo k našem individualnem

preživetju ali preživetju naše vrste, kot pa za ateizem ali agnosticizem. Kašen pa bi utegnil biti tak argument? Zagotovo so možnosti takšnega argumenta, ki ne bi že predpostavljal sklepa, res minimalne. Kajti če je teizem – vzemimo krščanski teizem – resničen, potem se zdi popolnoma neplavzibilno verjeti, da bi, denimo, velika razširjenost ateizma bolj pripomogla k preživetju naše rase kot zelo razširjeni teizem.

Da bi razpravo sklenili: naravno razumevanje pojmov, kot sta racionalnost in iracionalnost, ima svoje mesto v okviru pravilnega delovanja ustrezne kognitivne opreme. Iz te perspektive je vprašanje, ali je racionalno verjeti v Boga brez dokazne podpore drugih propozicij, v resnici metafizično ali teološko vprašanje. Teist lahko na preprost način razloži pojem pravilnega delovanja naših kognitivnih sposobnosti: naša kognitivna oprema deluje pravilno takrat, ko deluje na način, kot je Bog načrtoval, da naj deluje. Atestični evidencialist pa nam dolguje pojasnitev tega pojma. Kaj misli s tem, ko se pritožuje, da teist brez dokazov kaže neke vrste kognitivno pomanjkljivost? Kako razume pojem napačnega kognitivnega delovanja?

Literatura

Calvin, J. (1960). *Institutes of Christian religion*. Philadelphia: Westminster Press.

Clifford, W. K. (1897). “The Ethics of Belief”. V Clifford, W. K., *Lectures and Essays*, London: Macmillan.

Freud S. (1996). *Prihodnost neke iluzije*. Maribor: Založba Obzorja.

Marx, K. & Engels, F. (1977). *Izbrana dela* I. Ljubljana: Cankarjeva založba.